

IRAK SELÇUKLU BÜROKRASİSİNDEKİ REKÂBET

The Rivalry in Irāk Saldjūkid Bureaucracy

Pınar KAYA TAN*

ÖZ: Tarih boyunca emîrlerin, seçkin devlet adamlarının, kumandanların birbirleriyle anlaşmazlıkları ve yoğun siyâsî mücadeleleri hânedanları kaosa sürüklemiş ülkenin iç huzuruna, sükûn ve âsâyîşine zarar vermiştir. Etraflı bir şekilde araştırıldığında pek çok Türk-İslâm devletinde olduğu gibi Irak Selçuklu Devleti'nde de (511-590/1118-1194) benzer hâdiselerin yaşandığı görülmektedir.

Melikler ve hânedan âzâları şiddetle birbirlerini bertaraf etmeye çalışırken Irak Selçuklu Devleti bürokratları ve atabegleri hâdiseleri teskin ederek birlik ve beraberliği tesis etmek yerine, daha ziyâde olayları körüklemişlerdi. Her kademedeki devlet adamlarının kendi aralarındaki husûmetleri bitmediği gibi pek çok bürokrat siyâsî çekişmeler sebebiyle hayatını kaybetmişti. Bu çalışmada Irak Selçuklu Devleti melikleri arasında yaşanan mücadelelerden ziyâde, devlet adamları arasında yaşanan çekişme ve anlaşmazlıklar, Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid ile Kıvâmüddin Ebü'l-Kâsım Nasr b. el-Hüseyn el-Enesâbâdî ed-Dergezîni mücadelesi örnek alınarak kaynaklardaki bilgiler ışığında tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Irak Selçukluları, Büyük Selçuklular, Bürokrasi, Azîzüddin Ebû Nasr, Ebü'l-Kâsım Dergezîni

ABSTRACT: Throughout history, conflict and intense political struggles among elite statesmen and commanders have led dynasties to chaos and has prevented internal peace, rest and security in countries. In depth research reveals that similar events has been experienced in Irāk Saldjūk State (513-590/1119-1194) as it has been seen in many Turkish-Islamic states.

While maliks and dynasty members intensely try to eliminate each other, Irāk Saldjūk State bureaucrats and atabegs have stirred up the events instead of trying to calm down the events and increase unity. The hostility among statesmen from all sides has not ended and claimed the lives of many bureaucrats due to political struggles. This study examines the conflict and disputes among statesmen rather than maliks of Irāk Saldjūk State, taking the struggle between 'Azîz al-Dîn Abû Naşr Aḥmad b. Ḥamîd and Qiwam al-Dîn Abu'l Qâsim Anasâbâdî Darguzîni as an example, in the light of the information in the resources.

Keywords: Irāk Saldjūks, Great Saldjūks, Bureaucracy, 'Azîz al-Dîn Abû Naşr, Abu'l Qâsim Darguzîni

* Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KIRKLARELİ,
pinarkaya@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7025-399X

Geliş Tarihi / Received: 20.01.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 23.03.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

Giriş

Sultan Sencer'in (512-552/1118-1157) 2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119 tarihinde gerçekleşen Sâve Savaşı'nın ardından yeğeni Mahmûd b. Muhammed Tapar'ı (513-525/1119-1131) ülkesinin Batı topraklarına sultan olarak tâyin etmesi ve sulh yoluyla muhâlefeti bertaraf etmesini müteâkip Irak Selçuklu Devleti hükümdarı Mahmûd'un kardeşleri zaman zaman devlet adamları ve atabeglerin¹ de tahrikleriyle sultan olan ağabeylerine karşı isyan teşebbüslerinde bulunmuşlardı. Hatta Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Batı'da yaşanan bu hâdiselere müdâhale etmek zorunda kalmış ve yeğenlerinin birtakım isyanlarını bastırmıştı. Ancak Irak Selçukluları açısından istikrar uzun süreli ve kalıcı olarak sağlanamamış; hânedan üyelerinin birbirleriyle hâkimiyet mücâdeleleri devletin inkırazına kadar mütemâdiylen yaşanmıştı. Seçkin emîr ve kumandanların, dîvan mensuplarının çekişmeleri de Selçuklu Devleti'nde iç huzursuzluğu artıran faktörlerden olmuştu.

Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed ile Kıvâmüddin Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin Şahsî Özelliklerine Dâir Rivâyetler

Mahmûd'un hükümdarlığı döneminde yaşamaya başlayan ve Irak Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı I. Tuğrul (526-529/1132-1134) devrinde de devam eden iç çekişmelerin biri kâtip Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid ve devletin çeşitli kademelerinde görev aldıktan sonra Sultan Mahmûd, Sultan Sencer ve Sultan I. Tuğrul'a vezirlik yapan Kıvâmüddin Ebü'l-Kâsım Nasr b. el-Hüseyn el-Enesâbâdî ed-Dergezîni arasında yaşanmıştır. Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid, Selçuklu târihi kaynakları arasında son derece öneme hâiz olan *Nusretü'l-fetre ve Usratü'l-fitra (katre)*'nin müellifi İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'nin (ö. 597/1201) amcası olup, genç yaşına rağmen dönemin meşhur kâtipleri arasında yer alıyordu. Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Azîzüddin Ebû Nasr'ın el-Azîz olarak tanıdığını belirtmiş ilâveten İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'den aldığı nakillere göre el-Azîz'in 472 (1079-1080) İsfahan'da doğduğunu, fazîlet sâhibi ve hüsn-i hat sanatında uzmanlaşmış bir âileden geldiğini zikretmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1951: 141).

el-Azîz, Sultan Muhammed Tapar döneminde sultanın hanımı Gevher Hâtun'un veziri olarak hizmet eden Kemâlülmülk (Kemâleddin) es-Sümeiremi²'ye her hususta yardımlarda bulunmuş iki genç bürokrat iş

¹ Irak Selçuklu Devleti'nde atabeglerin hâkimiyeti ele geçirmek için yürüttükleri faaliyetler hakkında bk. (Öztürk, 2019).

² Vezirin hayatı hakkında tafsilatlı malumat için bk. (Kaya Tan, 2020a: 721-732).

birliği içinde uzun yıllar çalışmıştı. Hatta İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî: “Amcam Azîzüddin bu esnâda, belâgat sahasında kılıcı kesmeye başladığı, gönlü yükseklik muhabbetine bağlandığı, parmakları kalem kullanmayı, dili fasih konuşmayı öğrendiği ilk yiğitlik çağında olup, hâtinun dîvanında asâletle nâib olarak, icrâ-i hükm ediyordu. İhtiyar sadrlar yanında genç idi fakat Azîzüddin’in bildiğini o sadrlar bilmiyorlardı” ifadeleriyle el-Azîz’i tavsif etmişti (Bündârî, 1943: 110). Necmeddîn Ebü’r-Recâ Kummî (ö. 584/1188’den sonra) de el-Azîz’in ilim ve sanatta son derece ileri seviyede ve gayet ahlâklı bir insan olduğunu kaydetmiştir (1363: 20). el-Azîz, Sâve Savaşı’ndan sonra Sultan Mahmûd’un veziri olarak hizmet eden Kemâlül-mülk es-Sümeiremi’nin vefatına kadar hizmetinde görev yapmış; vezir nâibi olarak yüksek mevkilere gelen şahsiyetlerden biri olmuştu (Klausner, 1973: 51).

Ebü’l-Kâsım Dergezîni ise Dergezîn³ yakınlarında bulunan Enesâbâd adlı köyde doğmuştu. Rivâyete göre bölge ahâlisinin büyük bir kısmı, ehl-i bid‘at ve ekseriyetle, Mazdekiyye, Hürremiyye, Bâtınîyye gibi aşırı fırkalara mensuptu (Bündârî, 1943: 120-121). Târihî kaynaklarda devlet adamının hayırla anılan meziyetlerinin yanı sıra şahsiyetine dâir son derece menfî özelliklerine de yer verilmiştir. Buna göre; Ebü’l-Kâsım Dergezîni’nin cesâreti, devlet işlerindeki ve idârecilikteki tecrübesi methedilirken, erdem ve sanat yönünün orta düzeyde oluşu yanında çok güzel Farsça şiirler okuduğu ancak kaleme aldığı mektuplarında ve yazılarında bir o kadar hata bulunduğu rivâyet edilmiştir (Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 74). Ayrıca onun câhil ve kindar oluşu zikredilmiş; hatta her kimden bir iyilik gördüyse o kişiyi öldürttüğü, yardım aldıklarını felâkete uğrattığı, devlet ricâlini küçük düşürerek kanlarını döktüğü ve bunu da hiç çekinmeden yaptığı kısacası nankör bir insan olduğu vurgulanmıştır (Bündârî, 1943: 120-121; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 75).

Sultan Muhammed Tapar’ın son dönemlerinde Emîr-i bâr⁴ Ali b. Ömer Hâcib-i Buzurg olarak tâyin edildi. Bu sıralarda Ali b. Ömer’in veziri de Ebü’l-Kâsım Dergezîni idi. Hâcib Ali b. Ömer, sultan ölüm döşeğindeyken odasına girerek sultanla görüşür, onun emirleri adetâ sultanın emirleri gibi yerine getirilirdi. Bu sırada sultanın izniyle olduğunu belirterek hazîneden

³ Hemedan’ın kuzeyinde Hemedan’ın beş tâbi yerleşiminden biri olarak zikredilen A‘lem bölgesinin merkezi olan Dergezîn önceden bir köy olarak kaynaklarda geçmekte; VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren ise hatırı sayılır büyüklükte bir kasaba olarak bilinmekteydi. Bk. (Hamdullah el-Müstevfî, 1915: 73; Le Strange, 2015: 256).

⁴ Emîr-i bâr, büyük-küçük emîrler saray ya da otağ kapısına toplandıklarında sultanın iznini onlara tebliğ eden saray görevlisidir. Bk. (Özaydın, 2021: 228; Kesik, 2021: 99).

200.000 dinar aldı. Bu yüklü meblağ ise veziri Ebü'l-Kāsım Dergezîni ile birlikte kendi şahsî çıkarlarına uygun şekilde sarf edildi. Dergezîni kısa zamanda zenginleşmeye başladı ve etrafındaki hizmetçiler çoğaldı (Bündârî, 1943: 115; Lambton, 1968: 251). Bu hususla ilgili İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'den alınan nakillere diğer kaynaklarda da rastlanmaktadır. el-Azîz'in kendi el yazısı ile yazılmış tafsîlâta göre Sultan Muhammed Tapar'ın vefatı sürecinde altın ve gümüşten mâmul kap kacak, mücevherat ve esvaptan başka bol miktarda nakit dinar mevcut olup, oğlu Sultan Mahmûd zamanında vaziyet değişmişti. Öyle ki şerbetçiye dahi aylığını istemeye geldiği vakit kendisine verilecek para bulunmadığından hazîne sandıkları satılmış ve mevcut paraya ilâve yapılarak maaşı ödenebilmişti (el-Hüseynî, 1943: 69; Ahmed b. Mahmûd, 1977: 55).

İki Devlet Adamının Irak Selçuklu Bürokrasisine Hizmetleri ve Dostlukları

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Irak Selçuklu Devleti'nin tesisini sağlayıp Horasan'a geri dönmeden kendisini gücendirip ve yeğeniyle savaşa sürükledikleri halde Sultan Mahmûd'un yanında yer alan çoğu emîri affetti; hatta onlara hil'atlar verdi. Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi Dîvân-ı Tuğrâ reisi (tuğrâî) olarak tâyin etti ve Ali b. Ömer'in de emîrlikte kalmasını onayladı. Ayrıca Kemâlülmülk'ün vezirliği için de menşûr⁵ yazdı (el-Hüseynî, 1943: 62-63; Bündârî, 1943: 124; Köymen, 1984: 16-17; Kaya Tan, 2020a: 726). Bu sırada el-Azîz, vezâret ve Dîvân-ı İstîfâ⁶ nâibliklerinde bulunuyordu (Bündârî, 1943: 124). Ancak henüz yeni kurulmasına rağmen Irak Selçuklu Devleti'nde emîrlar arasındaki nüfuz mücadeleleri başlamıştı.

Çok geçmeden Ebü'l-Kāsım Dergezîni tedbirsiz hareketleri sebebiyle Kemâlülmülk tarafından öldürölmek istendiyse de el-Azîz'in araya girmesiyle tuğrâîlik görevinden azledildi. Şöyle ki Kemâlülmülk es-Sümeiremî, Ali b. Ömer'i ve Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi öldürme hususunda Sultan Mahmûd'u iknâ edip bazı adamlarını bu amaçla göndermişti. Bunun üzerine Ebü'l-Kāsım Dergezîni, İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'nin babasından yardım istedi. Hatta arabuluculuk yapması için berâberce el-Azîz'e mürâcaat etmişler ve onun gayretleriyle Vezir Kemâlülmülk, Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi affetmişti. Bununla berâber İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî, hem babası hem de amcası el-Azîz'in, Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi kurtarmaktan

⁵ Menşûr, hükümdarlar tarafından yapılan tâyin, muâfiyet, görev veyahût iktâ tevcihini bildiren belgedir. Bk. (Özaydın, 2004:148-149).

⁶ Mâlî işlerle ilgilenen dîvân dâiresidir. Bu dîvânın reislerine de müstevfî adı verilir. Detaylı bilgi için bk. (Merçil, 2015: 71-76; Kesik, 2021: 62-63; Taneri, 1994: 383-385).

ötürü ileride ne kadar müşkül duruma düşeceklerini bilemediklerini zikretmişti. Belki de Vezir Kemâlülmülk es-Sümeiremî, Dergezîni'nin yapacağı kötülükleri önceden fark etmiş ve halkı yapabileceği fenâlıklardan kurtarmak istemişti (Bündârî, 1943: 125-126; Klausner, 1973: 54; Kaya Tan, 2020a: 727). Ancak bu hamlesinde muvaffak olamamış ona mâni olan devlet adamları ise iyi niyetlerinin bedellerini en ağır şekilde ödemek zorunda kalmışlardı.

Kemâlülmülk es-Sümeiremî'nin vefatından sonra onun nâibi olarak görev yapan el-Azîz, yeni vezir Şemsülmülk Osmân b. Nizâmülmülk (ö. 517/1123) devrinde müstevfî tâyin edildi. Bu sâyede nüfuzu giderek artmıştı. Ebü'l-Kâsım Dergezîni ise Bağdat'ta bulunan ve Ârız⁷ olan Enûşîrvân b. Hâlid'in (ö. 532/1138[?])⁸ nâibi sıfatıyla Dîvan-ı Arz'ın sorumluluğunu üstlendi. Bu sıralarda Enûşîrvân b. Hâlid'e Sultan Mahmûd'un bir fermanı ulaştı (516/1122). Belge el-Azîz tarafından yazılmıştı ve Enûşîrvân'ın artık gözden düşüğünü gösteriyordu. Ayrıca Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin ârız olarak tâyin edildiğini ve Enûşîrvân b. Hâlid'in ona teslim edilmek üzere tüm gerekli evrakları göndermesi isteniyordu. Enûşîrvân, kendisine böyle bir yazı yazmasının hâricinde yerine nâib olarak bıraktığı için el-Azîz'i suçluyordu (Bündârî, 1943: 130). Enûşîrvân b. Hâlid rakiplerinin entrikaları sebebiyle mağdur olan devlet adamlarından biriydi. Öte yandan Sultan Muhammed Tapar döneminden beri Selçuklulara hizmet etmiş olan Enûşîrvân b. Hâlid'e karşı Ebü'l-Kâsım Dergezîni ve el-Azîz'in berâber hareket ettikleri düşünülmektedir. Bu durum iki Irak Selçuklu devlet adamı arasında başlangıçta dostâne ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir.

Çok geçmeden Vezir Şemsülmülk Osmân b. Nizâmülmülk'ün faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Sultan Sencer, vezirin Horasan'a gönderilmesini yeğeninden istedi. İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'ye göre; sultanın yanına elçi olarak gitmiş olan Kıvâmeddin Ebü'l-Kâsım Dergezîni, Vezir Şemsülmülk Osmân'ı Sultan Sencer'e kötülemişti. Dergezîni, vezirin devletin azametini yok ettiğini, orduyu dağıttığını söylemiş ve Sultan Sencer'i iknâ etmek için elinden geleni yapmıştı. Kani olan sultan ise vezirin derhal huzuruna gönderilmesini yeğeni Sultan Mahmûd'dan istemişti (Bündârî, 1943: 134-135; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 74). Görüldüğü üzere Ebü'l-Kâsım Dergezîni, Sultan Sencer için özel birisiydi ve

⁷ Ordu ile ilgili işlerle ilgilenen dîvanın başında bulunan yetkilidir. Bk. (Merçil, 2015: 79-83; Kesik, 2021: 65).

⁸ Selçuklu ve Abbâsî veziri hakkında bk. (Özaydın, 1995: 256-257).

o “*devranın ve işinin benzersiz yegâne mesai arkadaşı*” olarak addediliyordu (Kummî, 1363: 2).

Bu istek karşısında ne yapacağını bilemeyen Sultan Mahmûd, amcasını gücendirmek istemedi ve vezirini Sultan Sencer’in elçisinin huzurunda öldürerek kesik başını büyük sultana gönderdi (Bündârî, 1943: 134-135; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 74). Hatta bu sırada Müstevfi el-Azîz de vezirin Sencer’e sağ olarak gönderilmesini engelleyip, onun öldürülmesine sebep olanlar arasındaydı. Sultan Mahmûd’a: “*Sultan Sencer’in adam gönderip veziri istemesinden emin olamayız. Vezir Sencer’in yanına giderse onun orada bir fenâlık çıkarmasına da mâni olamayız!*” diyerek bu meselede de Ebü'l-Kâsım Dergezîni’ye destek vermişti (İbnü'l-Esîr, 1987: 486).

Şemsülmülk Osmân b. Nizâmülmülk’ün katlinden sonra vezirlik el-Azîz’e teklif edildiyse de o sultana cevâben şöyle dedi: “*Senin işlerini yürütür ve emirlerini infaz eder, vâridat ve mesârîfi tevâzün ettiririm, hiçbir maslahatın durmasına meydan vermem, hiçbir menfaati kaçırmam, lâkin vezirlik ismini kabul etmem, vezirin işlerini, deruhte etmekle beraber, günahını yüklenmem, dostum Ebü'l-Kâsım Dergezîni dönünce, vezirlik postuna onu getiririm*” (Bündârî, 1943: 135). Sultan Mahmûd’un müstevfisi el-Azîz’e vezirlik makamını tevdi edecek kadar îtimat ettiği görülmektedir. Bununla beraber el-Azîz devlet işlerini daha geri plândan idâre etmeyi tercih etmiş ve bunu açıklıkla sultana iletmiştir. İşlerin idâresini üzerine almaya hazır olduğunu göstermekle beraber fazla mesûliyet almaktan kaçınmıştır.

Ebü'l-Kâsım Dergezîni ise Sultan Sencer’in yanından dönünce el-Azîz, Dergezîni’nin vezir olmasına dâir :“*İşte vazîfeyi deruhte, hal ve akde kifâyet edecek kimse geldi, onu vezirliğe, tâyin ediniz, ben bu vazîfenin günahını, yüklenmeyeceğim, beni bırakınız, başka hizmette devâm edeyim. Vezirliğin zararlarını bana yükletme, ben vezirlik isminden hâli olsam dahi, bu vazîfeyi nazarımdan uzak tutmam. Bu mevkii, başkasıyla tahkim edin, ben de hükmümle, ona yardımcı olayım...!*” şeklindeki düşüncelerini hükümdara iletince Sultan Mahmûd da el-Azîz’e şöyle yanıt verdi: “*Ben, senden başkasını tanımam! Ancak senin aklına ve hüccetine îtimat ediyorum!*” (Bündârî, 1943: 135).

İki Devlet Adamı Arasında İhtilâfın Başlaması ve Yaşanan Gelişmeler

Ancak Ebü'l-Kâsım Dergezîni göreve getirilmesinden dolayı el-Azîz’e dâima minnet edecek ve yalnızca ismen vezir olarak kalacak bir şahsiyette değildi. Nitekim çok geçmeden iki devlet adamının arası bozulup nüfuz ve iktidâr mücâdelesi sonucu kaçınılmaz olarak vezir ve müstevfi çatışmaya

başlamışlardı. Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin vezârete getirildikten sonra sert tedbirler almış hatta kimi Selçuklu devlet adamlarını öldürmeye ve mallarını gasp etmeye başlamıştı.⁹ Bu noktada el-Azîz'i eleştiren müellif Kummî, eğer el-Azîz daha cesâretli olsaydı Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin ona müdâhale edemeyeceğini kaydetmiştir (Kummî, 1363: 21; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 75). Diğer yandan sultanın şahsî gelirlerini ve özel mülkünü kaydettikleri sırada diğer devlet adamlarının olayı büyütmesiyle aralarında başka sorunlar da yaşanmıştı (Kummî, 1363: 21).

Bir müddet sonra Ebü'l-Kâsım'ın tavırlarından rahatsızlık duymaya başlayıp ondan kendisine dahi kötülükler gelebileceğini hisseden el-Azîz gözlerden ve sorumluluklarından kurtularak uzağa gitmeyi plânlamaya başladı. Nihâyetinde hacca gitmek üzere izin istedi ve 517 (1123-1124) senesinde hac vazîfesini îfâ etti (Bündârî, 1943: 140). el-Azîz hac dönüşü memûriyetten çekilmek arzusuyla Sultan Mahmûd'a mürâcaat etti. Sultan, ayrılmasına izin vermediği gibi, onun mansıbını da îade etti. el-Azîz müstevfilîği bırakma hususundaki kararında ısrar etti. Ayrıca bu süreçte vezirle olan evvelki dostlukları kesin bir şekilde düşmanlığa dönüşmüştü. (Bündârî, 1943: 141). Nihâyet el-Azîz müstevfilikten ferâgat etmeyi başarmışsa da vezir ve diğer devlet görevlileri onun aleyhinde çalışmışlar ancak herhangi bir hatâ ve kusurunu bulamadıkları için el-Azîz'e zarar verememişlerdi. Bununla beraber devlet işleri bir türlü düzene girmiyor, aksaklıklar baş gösteriyordu. el-Azîz devlet işlerinin giderek bozulduğunu hükümdara söylemeye fırsat bulunca Sultan Mahmûd, vezirin tevkif edilip hapsedilmesini emretti (Bündârî, 1943: 141-142). el-Azîz'in Sultan Mahmûd ile görüştüğünde müstevfilik vazîfesini yürütmüyor oluşu onun şahsî makam ve mevki hırsıyla değil devletin selâmeti açısından hâdiselere yaklaştığını göstermektedir. Ebü'l-Kâsım Dergezî'ye karşı sultanı etkilemek için müstevfilikten istifa etmiş olduğu da düşünülebilir. Hem Sultan Sencer hem de Sultan Mahmûd'un îtibar ettiği veziri gözden düşürmek üzere harekete geçmiş ve Sultan Mahmûd'un fikirlerini Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin aleyhine döndürmeyi başarmıştı.

Öte taraftan Sultan Mahmûd, insanları Ebü'l-Kâsım'ın kötülük ve gafletlerinden kurtarmak amacıyla sâbık veziri doğrudan el-Azîz'e teslim etmeyi uygun gördü. Lâkin el-Azîz eski dostunu kendi elleri ile öldürmek istemedi. Meseleyi çözmesi için yeni vezirin bir an evvel tâyin edilmesini ve Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin de ona teslim edilmesini istedi. Böylece yeni

⁹ Makale konusu Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin biyografisini vermek amaçlı olmadığından vezirin bu süreçte yaptığı katllere ve zulme varan faaliyetlerine değinilmemiştir.

vezirin, Ebü'l-Kâsım'ın vereceği zararları ve mansıbına el uzatacağını öngörerek onu katledebileceğini düşündü (Bündârî, 1943: 141-142). Bu amaçla Enûşirvân b. Hâlid'i Bağdat'tan çağırmak için harekete geçti. Çok geçmeden de el-Azîz'in gayretleri neticesinde Enûşirvân b. Hâlid vezir olarak tâyin edildi ve Ebü'l-Kâsım Dergezîni hapsedildi (Kummî, 1363: 13; Bündârî, 1943: 142). Ancak Enûşirvân'ın haberi bile olmadan Dergezîni'nin yanına gelip gidenler oluyor ve onu yeniden vezirlik görevine getirmek için harekete geçmeyi plânlıyorlardı (Bündârî, 1943: 141-142). İfade etmek gerekir ki, el-Azîz tedbirsiz davranmış ve sultanın rızası varken Ebü'l-Kâsım Dergezîni'den kurtulma fırsatını kaçırmıştı.

Vezirlikte bir sene ve birkaç ay oturduktan sonra Enûşirvân b. Hâlid azledildi (Bündârî, 1943: 142). Bu zaman zarfında Enûşirvân b. Hâlid, Ebü'l-Kâsım Dergezîni'ye herhangi bir müdahâlede bulunmadı. Ebü'l-Kâsım Dergezîni ise aksine taraftarlarını artırarak otoritesini güçlendirmiş ve Sultan Mahmûd tarafından da affedilmişti. Nitekim Enûşirvân b. Hâlid'in ardından yeniden vezârete gelişi bu durumu desteklemekteydi. Zîra büyük hâcibi rüşvetle kendi tarafına çekmiş; hatta şimdiye kadar korkmayanlar artık ondan korkar olmuştu (Kummî, 1363: 13; Bündârî, 1943: 143; Klausner, 1973: 55). Bu süreçte Dergezîni'nin intikam hisleriyle hareket edeceğini düşünmek mâkul görünmektedir.

el-Azîz kendisini Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin kötülüklerinden korumayı başarmış ve hâdiselere temkinli yaklaşmıştı. Sultan Mahmûd Irak Selçuklu Sultanı olmasını müteâkip amcası Sultan Sencer'in kızı Mahmelek Hâtun'la ve mezkûr eşinin vefatının ardından ise ardından Sultan Sencer'in bir diğer kızıyla evlilik yapmıştı. Ancak bu hâtunun da ölümü üzerine Sultan Sencer kızlarının mîrasını ve mücevherlerini istemek için Bağdat'a yeğenin yanına bir elçisini gönderdi. Sultan Mahmûd bu haberi aldığı anda Ebü'l-Kâsım Dergezîni meseleyi el-Azîz'den kurtulmak için bir fırsat olarak gördü. Sultana nasihatlerde bulundu. Bu meseleyi ancak Sultan Sencer'in de güvendiği ve sözlerine îtibar ettiği el-Azîz'in çözebileceğini Sultan Mahmûd'a bildirdi. Bu sebeple el-Azîz'in derhal bir kalede hapsedilmesi gerektiğini, elçiler onun şahitliğini istediklerinde ise kabahatli olduğu için tevkif edildiğini ve tanıklık hususunda artık ona güvenemeyeceklerini söylemesini de sultandan istedi (Bündârî, 1943: 144-145).

Bunun üzerine, sultan her zaman kendisine sâdık kalmış devlet adamını hapsedirmek hususunda önce tereddüt ettiyse de, Dergezîni'nin "*Eğer onu hapsedecek olursan, ben sana, kendi malımdan 300.000 dinar veririm. el-Azîz'i hapse attığın (oturttuğun) gibi malı tediyeyle başlarım*" demesi üzerine

fikrini değiştirdi ve el-Azîz'in gzellekle muhâfaza altına alınmasını emretti (525/1130-1131). Sultan Sencer'in elçileri yaklaştığı sırada el-Azîz, Bağdat şahnesi Mcahdiddin Bihrz el-Hâdim'e teslim edildi ve o, el-Azîz'i Tekrît'e¹⁰ gönderdi (İbnü'l-Esîr, 1987: 528; Bndârî, 1943: 145; Keleş, 2015: 460). Sultan Sencer'in elçileri geldikten sonra Sultan Mahmd, el-Azîz'in hapsedilmesini onayladığı için pişman oldu. Zira elçiler Eb'l-Kâsım Dergezîni'nin söylediği gibi hareket etmemişlerdi. Bunun zerine vezirin yalan söylediğine kanaat getirerek ondan mezkr malı istediyse de Eb'l-Kâsım Dergezîni ödemeyi geciktirmeye çalıştı. Hatta İsfahan'a adamlarını göndererek el-Azîz'in diğer kardeşlerini de hapsetti ve mallarına el koydu (Bndârî, 1943: 145; Lambton, 1968: 251). Eb'l-Kâsım Dergezîni'nin sultana olan borcunun bir kısmını doğrudan el-Azîz'in âilesinden temin etmeye çalıştığı ve onlara da sıkıntılar çektirdiği anlaşılmaktadır.

Sultan Mahmd ise el-Azîz'e mektuplar göndererek vaatlerde bulunuyor, sabırlı olmasını tavsiye ediyordu. Eb'l-Kâsım Dergezîni'nin vereceğine dâir söz verdiği malları temin edince kendisini serbest bırakacağını ve bu defa da Dergezîni'yi tutuklatacağını bildiriyordu. Diğer taraftan Eb'l-Kâsım Dergezîni müsâdere gelirlerinden topladığı malları sanki kendi mallarıymış gibi göstererek sultana gönderdi. Bu şekilde borcunun bir kısmını ödedikten sonra kalanını Hemedan'a gittiklerinde vereceğini sultana vaat ediyordu. Tam da bu sırada Sultan Mahmd hastalanarak vefat etti (İbnü'l-Esîr, 1987: 528; Bndârî, 1943: 145). Sultan'ın ölümüyle hâdiselerin seyri değişti ve tâlih bir kez daha Eb'l-Kâsım Dergezîni'nin yüzüne güldü.

Sultan Mahmd'un ölümünün akabinde Irak Selçuklu Melikleri arasında taht mücâdeleleri yaşanmışsa da çok geçmeden Sultan Sencer'in mdâhalesiyle I. Tuğrul tahta çıktı.¹¹ Sultan Sencer Horasan'a dönmeden önce rivâyete göre Eb'l-Kâsım Dergezîni bizzât sultandan hükümdarlık alâmetlerinden tuğrasını birkaç tomar halinde kendilerinde bırakmasını istemişti. Âcil durumlarda Sultan Sencer'e ulaşmak çokça vakit alacağından böyle bir alâmet işlerini kolaylaştırabilirdi. Nitekim büyük sultanın fermanına sâhip olarak muhâlefete engel olabilişlerdi. Bu sretle Eb'l-Kâsım Dergezîni'nin eline Sultan Sencer'in birkaç fermanı geçmiş oldu (Bndârî, 1943: 155).

¹⁰ Tekrît Bağdat ile Musul arasında yer alan târihi şehirlerdir. Bk. (Yâkt el-Hamevî, 1977/1397: 38-39).

¹¹ I. Tuğrul'un tahta çıkışı esnâsında yaşananlar hakkında bk. (Kaya Tan, 2020b: 314-323).

Büyük Sultan ile Ebü'l-Kāsım Dergezîni'nin Sultan Mahmûd'un vefatından sonra Rey civârında görüşmesi diğer kaynaklara da yansımıştır. 526 yılı Rebülevvel'inde (Ocak-Şubat/1132) Sultan Sencer ve ardından da yeni Irak Selçuklu Sultanı I. Tuğrul'u vezir ve Irak askerleri karşılamışlardı. Hatta Sultan I. Tuğrul, Ebü'l-Kāsım Dergezîni'ye görevde bulunduğu sırada aldığı sert tedbirler ve Sultan Muhammed Tapar devrinin kıymetli emîrlerinden eski atabegi Emîr Anuştegin Şîrgîr ve oğlunu katlettiği için ilgi göstermemişti (el-Hüseynî, 1943: 70; Ahmed b. Mahmûd, 1977: 55-56; Klausner, 1973: 56). Bu sıralarda Sultan I. Tuğrul'un kardeşi Melik Mes'ûd'un da saltanat dâvâsına kalkışması Ebü'l-Kāsım Dergezîni'nin görevinin devâmını sağlamış olmalıdır. I. Tuğrul başa geldikten sonra amcasının tavsiyesine uyarak Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi yine görevinde bırakmıştır (Kummî, 1363: 13; el-Hüseynî, 1943: 70; İbnü'l-Cevzî, 1992: 270; Ahmed b. Mahmûd, 1977: 55-56). Her ne kadar Dergezîni'nin yapmış olduğu katllerden ve sert icrâatlarından rahatsızlık duymuş olsa da yeni sultan saltanatının başlangıcında rakiplerine karşı veziriyle iş birliği yapmayı uygun görmüş olmalıdır.

Bu sırada Melik Mes'ûd Bağdat'a giderken el-Azîz'in bulunduğu Tekrît Kalesi üzerinden geçti. O esnâda Tekrît Vâlisi Necmeddin Eyyûb idi.¹² Mes'ûd, emîrlerin öteden beri saygı duyduğu el-Azîz'i kendisine vezir edinirse saltanat önündeki engelleri daha kolay aşabileceğini düşündü ve el-Azîz'i kaleden almak üzere adamlarını Necmeddin Eyyûb'un yanına gönderdi. Necmeddin Eyyûb bu talep karşısında ne yapacağını şaşırды. Çünkü artık yeni sultan I. Tuğrul olmuş ve ona danışmadan el-Azîz'i teslim ederse müşkül vaziyete düşebilirdi. Necmeddin Eyyûb, el-Azîz'i kaleden, kasaba mesnedine çıkardı. Ziyet ve her türlü eşyasını yükletti. Vakit kazanmaya çalışıyordu. Nihâyet gurup vakti yaklaşınca el-Azîz ve berâberindekiler Tekrît Kalesi'nin kapılarına doğru koşular fakat kapıları kapalı buldular. Bunun üzerine anahtarları aradılarsa da onların da kale içine götürüldüğünü öğrendiler. Bu halde sabaha kadar beklemekten başka çâre bulamadılar. Güneş doğduğunda ise Bihrûz el-Hâdim'in gulâmlarından biri olan Satmaz'ı ve adamlarını karşılarında buldular. Satmaz, el-Azîz'i kaleye geri götürdü ve Melik Mes'ûd'un adamlarının da geri dönmelerini istedi. *“Eğer saltanat Melik Mes'ûd'a geçerse o vakit el-Azîz'i verebileceklerini yoksa Sultan I. Tuğrul'a ihânet edemeyeceklerini”* bildirdi. Bunun üzerine,

¹² Rivâyete göre Necmeddin Eyyûb'un babası VI. (XII.) yüzyılın başlarında Bihrûz el-Hâdim'in hizmetine girmiş Bihrûz da onu ve oğlu Necmeddin Eyyûb'u kendi iktâ olan Tekrît'e vâli tâyin etmişti. Bk. (Gürbüz, 2012: 390; İnce, 2019: 456; Şeşen, 1995: 20-21).

mezkûr cemâat istediklerini elde edemediği Melik Mes'ûd'un yanına döndü (Bündârî, 1943: 153-154). Böylelikle Melik Mes'ûd Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid gibi akıllı ve tecrübeli bir idâreciyi maiyetine katma fırsatını kaçırmış oldu.

Öte taraftan Sultan Sencer adına aldığı tevkîlerle Vezir Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin hazırladığı ilk ferman rakibi el-Azîz'i ortadan kaldırmak için kullanıldı. Vezir, Tekrît muktâ Bihrûz'a sâbık müstevfiyi öldürmesi için Sultan Sencer'in tevkîinin bulunduğu bir mektup yazdı (Bündârî, 1943: 155; Keleş, 2015: 461). Görünen o ki, Ebü'l-Kâsım Dergezîni intikam hisleriyle hareket etmiş ve Sultan Sencer'den olağanüstü durumlarda kullanmak üzere aldığı tuğraları kendi şahsî meselesi için kullanmış; düşmanını bu yolla bertaraf etme yolunu seçmişti.

Ebü'l-Kâsım Dergezîni, Bihrûz el-Hâdim'i korkuttu, tehdit etti ve emirlerine itâat etmesini istedi. O ise derhal Tekrît Vâlisi Necmeddin Eyyûb'e şu haberi gönderdi: *"Vezirin adamı (sâhibi) ile göndermiş olduğum bu tomar, sultanın tevkî olup, el-Azîz'in katledilmesini ve bu adama teslim edip gönderilmesini emrediyor. Eğer bu emri uygulamaktan imtinâ edersen, benim gazabıma râzı olmuş ve şartıma muhâlefet edip, benim yazımı reddetmek hatâsına irtikâp etmişsin demek olur"* Necmeddin Eyyûb meseleyi iyice araştırmadan bir Müslümanın kanına girmeyi uygun görmedi. Kendisine gelen tevkîyi göstermeksizin meseleyi yanında bulunan kardeşi Esedüddin Şîrkûh'la paylaştı. Bihrûz'un elçisini hil'atlar ve birtakım hediyelerle geri gönderdi. Nitekim onlar, el-Azîz'in Esedüddin Şîrkûh'un yanına gitmesini plânlıyorlardı. İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî, Esedüddin Şîrkûh'un kendisine anlattığı bir rivâyeti kaydetmiştir. Buna göre; bir gün el-Azîz ile Esedüddin Şîrkûh birlikte namaz kılıyordu. Hafiften bir ses işitildi. Esedüddin'e şöyle diyordu: *"Azîz'i himâye ettiğin gibi Allah da seni aziz kılsın"* Nitekim Esedüddin Mısır'ın en aziz şahsiyetlerinden biri olmuş yaptığı iyiliklerin netîcesi olarak Mısır ve civârının idâresini elde etmekte muvaffak olmuştu (Bündârî, 1943: 156; İnce, 2019: 457).

Ebü'l-Kâsım Dergezîni, Bihrûz'un elçilerinin muvaffak olamadıklarını öğrenince bütün kuvvetiyle onun üzerine yürüyerek korkutma yolunu seçti. Artık adamları vâsıtasıyla değil, doğrudan Bihrûz el-Hâdim'in Tekrît'e gitmesini ve işi halletmesini istedi. Necmeddin Eyyûb ile kardeşi Esedüddin Şîrkûh'un haberleri yokken, Bihrûz el-Hâdim kaleye girdi. Her ne kadar Bihrûz'u kaleden göndermeye çalıştılsa da muvaffak olmadılar (Bündârî, 1943: 156). Rivâyete göre; el-Azîz başına gelecekleri hissederek biçâre halde barışma beklentisini içeren ve Vezir Ebü'l-Kâsım Dergezîni'den özür

mâhiyetinde bir rubâî yazmıştı. Ebü'l-Kâsım Dergezîni de zamanın kendisini haklı çıkardığını belirten bir rubâîyle ona cevap vererek el-Azîz'in isteklerini müspet karşılamamıştı (Kummî, 1363: 21; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 75; Hândmir, 1317: 205).

Bihrûz el-Hâdim kendisi ile berâber Dergezîni'nin yakın adamı olan bir Bâtînîyi de berâberinde kaleye getirmişti. el-Azîz hapsedildiği günden beri çok ibâdet eder, oruç tutardı. Katledileceğini hissedince iki rekât namaz kılmaya başladı ancak daha namazını bile bitirmeden secdede iken bu Bâtînî tarafından öldürüldü.¹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, el-Azîz'in zehirle ya da kale içine giren Bâtînîler tarafından katledildiğini zikretmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1951: 141). Bir diğer müellif Kummî ise Vezir Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin gazabını şimşek yüklü buluta benzetmiş ve yıldırım gibi el-Azîz'in üzerine yağdığını vurgulamıştır (1361: 21).

Ancak el-Azîz'in öldürülmesinin üzerinden henüz 40 gün bile geçmeden aynı âkıbeti Ebü'l-Kâsım Dergezîni de yaşadı. Melik Mes'ûd kuvvetlerini toplamış ve kardeşi Sultan I. Tuğrul ile karşı karşıya gelmişti. Ancak yaşanan mücâdelede hezîmete uğrayan sultan, başına gelenlerden dolayı vezirini sorumlu tutarak onun öldürülmesini emretti (Râvendî, 1999: 201). Rivâyete göre I. Tuğrul, Ebü'l-Kâsım Dergezîni'ye: "*Benim bu hale dâçar olmamın sebebi Allah'ın kullarına yaptığın zulümdür!*" dedi. O da cevâben: "*Sen Alamut ahâlisine adamlarını gönderdin, düşmanlarını öldürmek için onlara emirler verdin, onlar da bu işleri yaptılar*" dedi. Bu sözler üzerine Sultan I. Tuğrul: "*Senin îtikadındaki fesadı ortaya çıkaran Allah'a şükürler olsun!*" diyerek vezirin boynunun vurdurulmasını emretti. Sultanın adamları derhal Ebü'l-Kâsım Dergezîni'yi derdest ettiler ve onu asmak üzere harekete geçtiler. Ancak tam veziri asacakları sırada ip koptu. Bunun üzerine vezirin evvelce katlettiği Emîr Şîrgîr'in bir gulâmı Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin üzerine atlayarak yanında bulunan bıçakla onun kafasını kesti. Cesedi parça parça edildi ve şehir şehir dolaştırılarak teşhir edildi.¹⁴

el-Azîz'in katlinden Sultan I. Tuğrul'un haberi çok sonradan olmuştu. Hatta sultan, Ebü'l-Kâsım Dergezîni'yi öldürdükten sonra, el-Azîz'in âkıbetini sormuş yaşananlar kendisine aktarılınca vezire ve onun fitnelerine

¹³ İbnü'l-Cevzî (1992: 272), İbnü'l-Esîr (1987: 538) ve Sıbt İbnü'l-Cevzî (1951: 141) el-Azîz'in vefatını 526 (1131-1132) hâdiseleri arasında zikreder. Bûndârî (1943: 157) ise el-Azîz'in 527 (1132-1133) yılında katledildiğini rivâyet eder.

¹⁴ el-Hüseynî (1943: 72-73) ve İbnü'l-Esîr (1987: 541) 527 yılı Şevval'inde (Ağustos 1133) Emîr Şîrgîr'i öldürdüğü için efendisinin intikâmını almak isteyen bir gulâm tarafından öldürüldüğünü zikreder; Krş. (Bûndârî, 1943: 157).

lânet etmişti (Bündârî, 1943: 157). Sultanın olanlardan çok geç haberdâr oluşu devlete hâkim olamayışının bir ibâresi gibidir.

Sonuç

Selçuklu bürokrasisinin meşhur şahsiyetlerinden olan Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid ile Kıvâmüddin Ebü'l-Kâsım Nasr b. el-Hüseyin el-Enesâbâdî ed-Dergezîni arasında dostlukla başlayan münâsebetlerin çıkar çatışmalarıyla nasıl bir seyir izlediği araştırmada ortaya konulmaya çalışılmıştır. el-Azîz olarak tanınmış olan Azîzüddin Ebû Nasr başlangıçta Ebü'l-Kâsım Dergezîni'yi himâye ederek koruyup kollayarak devlet mertebesinde yükselmesinde etkili olmuştu. Bununla berâber Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin bilhassa vezir olduktan sonra kontrolü tamamen eline almasının önündeki engel de yine Sultan Sencer ve Sultan Mahmûd tarafından takdir edilen, aynı zamanda fikirlerine kıymet verilen Müstevfî el-Azîz'di.

Öte taraftan el-Azîz'in kendisine teklif edilen vezirlik makamını reddetmesi de dikkat çekicidir. Bu görevin gerekliliklerini yerine getirecek meziyetlere sâhip olduğu halde her türlü güçlükten kaçmak istemiş ve geri plânda kalarak faâliyetlerini yürütmek istemiştir. Bu hatâsının bedelini ise zaman içinde vezirlik makamına gelmesinde pay sâhibi olduğu eski dostunun emriyle katledilerek ödemiştir.

Bu araştırma siyâsî ihtiraslarıyla devlete zarar verenlerin yalnızca hânedan mensupları olmadığını; dîvan üyeleri ile çeşitli kademedelerdeki emîr ve kumandanların da yükselme hırslarıyla Selçuklulara nasıl menfî etkilerde bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Selçuklulara etki etmiş devlet ricâlinden tarihî şahsiyetler hakkında yapılacak biyografik çalışmalara ve devletin merkezî yapısı ve dîvan teşkilâtı hakkındaki incelemelere katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Dönemin hükümdarları, melikleri, Abbâsî halifeleri hakkında muhtelif araştırmalar yapılmakla berâber; şüphesiz onlar kadar göz önünde olmayan ancak târihî olayların seyrine etkisi bulunan devlet ricâlinin faâliyetleri ve birbirleriyle olan ilişkilerini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu münâsebetlerin tafsilâtli incelenmesiyle hem siyâsî tarihe katkı sunulacak hem de merkezî yapı ve bürokrasi hakkında daha fazla bilgi sâhibi olunacaktır. Pek çok devlette olduğu gibi Irak Selçuklu Devleti'nde de bürokraside yer alan devlet adamları fazlasıyla güç ve otorite sâhibi olmayı istemişlerdir. Ancak şahsî menfaatlerini devletin selâmetinin üzerinde tutanlar bu araştırmada da görüldüğü üzere hem devlete derin zararlar vermiş hem de ibret olacak şekilde kendi sonlarını hazırlamışlardır.

KAYNAKÇA

- AHMED B. MAHMÛD (1977), *Selçuk-Nâme*, II, Haz. Erdoğan MERÇİL, Tercüman Yayınları, İstanbul.
- BÜNDÂRÎ, el-Feth b. Ali b. Muhammed (1943), *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, Çev. Kıvameddin BURSLAN, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul.
- GÜRBÜZ, Osman (2012), "İktidara Uzanan Yolda Eyyübî Ailesinin Serüveni", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (TAED), 48, 387-405.
- HAMDULLAH EL-MÜSTEVFÎ (1915), *Nüzhetü'l-kulüb*, Nşr. Guy Le Strange, Leiden-London.
- HÂNDMÎR (1317), *Düstürü'l-vüzerâ'*, Nşr. Saîd-i Nefîsî, Tahran.
- el-HÜSEYNÎ, SADREDDÎN ALÎ B. NÂSİR (1943), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukıyye*, Çev. Necati LUGAL, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İBNÜ'L-CEVZÎ (1992), *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, XVII, Nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut.
- İBNÜ'L-ESİR (1987), *el-Kâmil fi't-târih*, X, Çev. Abdülkerim ÖZAYDIN, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İNCE, Fatma (2019), "Selahaddin Eyyubî'nin İslam Birliğini Kurma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, 16.63, 455-466.
- KAYA TAN, Pınar (2020a), "Irak Selçuklu Devleti'nin Muhteris Vezîri Kemâlmülk (Kemâleddin) es-Sümeiremi", Ed. Ebru ALTAN, Muharrem KESİK, Murat ÖZTÜRK, *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, İstanbul, 721-732.
- KAYA TAN, Pınar (2020b, 13-15 Kasım), "Irak Selçuklu Devleti'nde Yeni Bir Devri Başlatan Muharebe: Dînever (8 Receb 526 / 25 Mayıs 1132)", *3. Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi Bildiriler*, Ankara, 314-323.
- KELEŞ, Nevzat (2015), "İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihruz el-Hâdim", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30.2, 451-477.
- KESİK, Muharrem (2021), *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- KLAUSNER, Carla L. (1973), *The Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1094*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts.
- KUMMÎ, Necmeddîn Ebü'r-Recâ (1363 hş.) *Târihu'l-vüzerâ'*, Nşr. M. Takî Dânişpejûh, Tahran.

- LAMBTON, Ann K. S. (1968), “Internal Structure of the Saljuq Empire”, Ed. J. A. BOYLE, *The Cambridge History of Iran*, C. V, Cambridge University Press, Cambridge, 203-282.
- LE STRANGE, Guy (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Çev. Adnan ESKİKURT ve Cengiz TOMAR, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- MERÇİL, Erdoğan (2015), *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- NÂSİRÜDDÎN MÜNŞÎ-İ KİRMÂNÎ (1959), *Nesâ'imü'l-eshâr min letâimi'l-ahbâr der târih-i vüzerâ*, Nşr. Mîr Celâleddîn Hüseyinî-i Urmevî, Tahran.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2021), *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092/1104)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1995), “Enûşirvân b. Hâlid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 256-257.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2004), “Menşur”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 148-149.
- ÖZTÜRK, Murat (2019), *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- RÂVENDÎ (1999), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, I, Çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ (1951), *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, VIII/1, Haydarabad.
- ŞEŞEN, Ramazan (1995), “Eyyübîler I. Siyasî Tarih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 20-31.
- TANERİ, Aydın (1994), “Divan: Büyük Selçuklular'da Divan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 383-385.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ (1977/1397), *Mu'cemü'l-büldân*, Nşr. Dâru Sâdır, II, Beyrut.